

על ספרים וסופריהם

הרב יצחק בראור

"משנת השר": עיקרי השקפתו והגותו של רש"ר הירש זצ"ל מלוקטים מתוך כתביו

מבוא	פיוטים
הגשמה במסגרת עצמאית	פירושו על התורה: עקרונות
הורים כמחנכים	תורה
עצמאות	נספח: מתוך ה"מילון"

מבוא

הרב שמשון ב"ר רפאל הירש זצ"ל (תקס"ח-תרמ"ט¹) "התגלה" לבני דורנו החיים בארץ הקודש בעיקר משעה שפירושו לחמישה חומשי תורה נגאל משפת המקור הגרמנית בה נכתב, ותורגם ללשון הקודש (מהדורה ראשונה תשל"ז-תשמ"ח). עד להופעת התרגום היו הרב הירש, משנתו ושיטתו, ידועים, מפורסמים ומקובלים בעיקר בין בני יהדות גרמניה שבקרבה פעל ועל משמרתה עמד כנגד רוחות הזמן, בעיקר מול הרפורמה וההשכלה. מאז הופיע הכרך האחרון של החומש בתרגום עברי עברו כמעט שלושה עשורים, שבמהלכם הפך הרב הירש, בעיקר באמצעות פירושו לתורה - אך גם באמצעות כתביו האחרים, לדמות מוכרת ונערצת בקרב חוגים רחבים ומגוונים, וההתייחסות אליו היא כאל אחד מגדולי הדורות, מאנשי הרוח הגדולים שקמו בישראל, וכאחד ממפרשי התורה הקלאסיים. החומשים עם פירושו הפכו לאבן יסוד בכל ספריה תורנית, ומפירושו לתורה מרבים לצטט בכתב ובעל פה כותבים ודרשנים, הוגי דעות ופילוסופים, רבני קהילות ומגידי שיעורים. מאז עלייתם של רבים מבני יהדות גרמניה לארץ ב"עלייה החמישית" סמוך לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, וכמובן אחרי השואה ומאז קום המדינה, צמחו בארץ דורות מצאצאיהם שהתחנכו במוסדות תורניים שונים, וחבשו את ספסלי בתי המדרש בישיבות הליטאיות ובישיבות ההסדר. שכבה זו, עליה נמנה גם כותב שורות

1 הרב הירש זצ"ל נפטר בן שמונים שנה בכ"ז טבת של שנת השמיטה תרמ"ט, לפני ח"י שמיטות בדיוק. תנצב"ה.

אלה, הייתה מודעת דרך המורשת הביתית למשנתו והגותו של רש"ר הירש עוד בטרם תורגם פירושו לתורה לעברית. עבור עולי גרמניה היה הפירוש של רש"ר מקור מרכזי לעיון בפרשת השבוע ולאמירת דברי תורה על שולחן השבת, וללימוד החומש בכלל. בני הדור הזה יכלו אף לחוש את השפעת אישיותו בכתבתם התורנית של אלו שהתחנכו על ברכי משנתו. אולם בין כותלי בתי המדרש הישיבתיים חוו בני דורי חשדנות, ואולי אף הסתייגות מסוימת, ממשנתו של רש"ר הירש. ראשי הישיבות והרבנים בבתי מדרש אלה לא נחשפו באופן ישיר ובלתי אמצעי לפירושו ולכתביו, והכירו את הרב הירש בעיקר סביב הפולמוס על שיטת "תורה עם דרך ארץ"², וגם זאת מבלי שיכלו ללמוד ממקור ראשון על יסודותיה, על רוחה, ועל ההקשר המדויק עליו נבנתה. אולם ככל שהלכו כתבי רש"ר וניתרגמו לעברית הלכה וגברה ההיכרות הבלתי אמצעית של ציבור הלומדים עם תורת הרב הירש. לראשונה יכלו רבנים מורים ותלמידים לקרוא בעצמם ולהתרשם מעוצמתם של הרעיונות, מהלהט שבו הובעו ומן המקוריות והיופי שבהם³. אט אט הולכים ונשמעים יותר ויותר ציטוטים ממשנת רש"ר בין כותלי בתי כנסיות ובתי מדרשות מגוונים שונים, וגם בספרים ומאמרים תורניים הנדפסים בדורנו. להכרות ולהערכה לה זוכים כתביו של רש"ר היום תרמו לא מעט גם הספרים שיצאו בעברית על אודות אישיותו, משנתו ושיטתו, ולא כאן המקום להציג רשימה ביבליוגרפית של הספרים מן הסוג הזה.

בין הספרים שיצאו לאור בשנים האחרונות והביאו את דבריו של רש"ר לכל הציבורים בארץ ומחוצה לה, ניתן למצוא גם ספרים ובהם ליקוטים ממשנתו⁴, וכן ספרים שתרגמו את דבריו בנושאים מסוימים (לעיתים מתוך התרגום העברי) לשפה נגישה וקלה⁵; אולם ספרים אלה לא הקיפו את מכלול הנושאים שבכתביו ובפירושו. בנוסף לכך, מעצם טבעם של ספרי ליקוטים כאלו לא הובאו בהם דבריו של הרש"ר הירש במלואם וכלשונם אלא בקיצור רב בתוספת דברי הסבר ושינויי

2 הפולמוס סבב סביב הטענה ששיטת "תורה עם דרך ארץ" וההיתר לעסוק בלימודי חול לא נועד אלא לאנשי ארץ אשכנז שמחמת התנאים הכלכליים ששררו בזמנו נזקקו למידה של השכלה גבוהה, ולשעתה בלבד. ראה הרב יחיאל יעקב ויינברג, "לפרקים", מהד' ירושלים תשס"ג עמ' ריח, ועוד.

3 התרגום לעברית של פירושו של רש"ר הירש על חומש בראשית יצא לאור זמן קצר לפני שנכנסתי לתלמיד לשיבת "כנסת חזקיהו" בכפר חסידים, וזכורני היטב שהמשגיח המוסרי הרב דב יפה שליט"א, שידע על הקירבה המשפחתית שלי אל הרש"ר הירש, שאל אותי פעם ופעמיים מתי נזכה גם לאורם של הפירוש על החומשים האחרים. לאחר שנים, כשכבר יצאו כל החומשים לאור והיו נפוצים בציבור, שאל אותי המשגיח כשנפגשנו מדוע אינני מוציא לאור ספר ובו "פניני הרב הירש", כפי שנדפסו ספרי ליקוט של ספרים גדולים וחשובים אחרים.

4 "אבני חינוך", לקט מעובד ממאמרי רש"ר הירש זצ"ל, מאת הרב עזריאל בוכנר; "פניני הרש"ר הירש להגדה של פסח" מאת רבי שלום מאיר הכהן ולך, הוצאת תבונה, בני ברק תשס"ט.

5 "להבין" - ביאור עבודת הקרבן על פי דרכו של הרש"ר הירש, אהרן שווב, תשע"א.

לשון, וכן לא הובאו בהם מקורות מתוך מכלול כתבי הרש"ר הירש הנוגעים לנושא בו עוסק הספר, אלא בדרך כלל דברים מתוך פירושו לתורה ולעיתים גם ממקור או שניים נוספים. בספר העומד לראות אור מובאים דברי רש"ר כלשונם, לעיתים בדילוג כדי להקל על שטף העיון.

טרדות הזמן ומקריו הם בעוכרי הלומד המצוי, שאין סיפק בידו לשבת מתוך מנוחת הגוף והנפש על ספר אחד וליחד לו את הזמן הראוי כדי לדלות מתוכו את כל הטוב והמשמעות הגנוזים בו, וטבעי הוא הרצון להספיק גם לעסוק בתורה שבעל פה וגם בהלכה ולא לקפח את הלימוד בשדות המחשבה והמוסר, כל אלה בנוסף ללימוד פרשת השבוע עם המפרשים השונים. לכן מצאתי לראוי לדלות את עיקרי תורתו והשקפותיו של רש"ר מתוך כל כתביו שראו אור בשפה העברית, כדי להנגיש את משנתו בלשונה כשהיא ממוינת ומקובצת לפי נושאים על פי סדר הא"ב.

מוצגים כאן לפני קוראי 'המעין' באופן חלקי שישה פרקים מתוך עבודה מקיפה, המלקטת את עיקרי תורת רש"ר לפי נושאים. בחירת המקורות נעשתה על פי מה שנתפש בעיני המלקט כעיקר המבטא את תמצית כוונתו של רש"ר בכל נושא; מובן שזהו עניין הנתון לשיפוט אינדיבידואלי על פי עומק הבנתו של כל קורא, ואנו עשינו כהבנתנו. במהלך האיסוף והעריכה עמדנו נבוכים לעיתים נוכח הצורך לבחור ולהחליט מה יצוטט ומה לא, כשדמותו של המחבר הגדול מול עינינו, ובתקווה שדעתו הייתה נוחה מליקוט שכזה. לדעתנו אין ספק שהשלם, המורכב מציטוטים שונים מאת הרש"ר ממקורות שונים סביב כל נושא ונושא, מבטא בצורה מלאה יותר את שרצה רש"ר להביע, וכלשונו של מחבר הספר "להבין"⁶: "ביאורו מקיף ומבוסס בכל התורה כולה כמין חומר, ודברים שכתב במקום אחד תואמים להפליא בביאורו בעניין מקביל שבמקום אחר". כאשר תסתיים העבודה אנו מקווים שיוכל כל הרוצה ללמוד להכיר ולדעת את שיטתו, תפישתו והגותו של רש"ר בנושא כלשהו, להגיע לסיפוקו על נקלה. השיקולים באשר לבחירת הקטעים ודרך עריכתם יפורטו בהקדמת הספר בעז"ה. המקור לכל ציטוט צוין בסופו, כך שכל מעיין יוכל לפנות למקור עצמו ובו להעמיק כרצונו. יש בערכים שנבחרו מתוך החומר המוכן בכדי להראות מצד אחד את מגוון המקורות מהם נטלנו חומר לערך אחד, ומצד שני את העניין הרב שיש גם בערכים שאין להם אלא מקור אחד.⁷ הוספנו כאן גם חלק קטן לדוגמא מתוך "שער המילים" שנספח לליקוט שבספר, המהווה מעין מילון מקורי רווי ברעיונות ששימשו בסיס לפירושו לחומש.

הגשמה במסגרת עצמאית

"הגשמתו של עניין קדוש, הקרוב ללב, במסגרת עצמאית, היא עוגן ההצלה היעיל

6 ראה ההערה הקודמת.

7 באם יחפוץ מי מהקוראים לזכות את המלקט בהערות, תיקונים, הצעות וכד' - תודתו נתונה לו מראש.

ביותר. פעולה זו עשויה ליצור מיד בכל מקום חוגים, אם כי מצומצמים, אבל מגובשים ויציבים, של שומרי תורה ומצוות... כל גרעין הוא זעיר, אבל הכח האצור בו הוא גדול, והוא עשוי להצמיח גדולות ונצורות. מה שנעשה מתחילה מאונס, לצורך הצלה עצמית, עשוי להיפך אחר כך לעוגן הצלה לכל הנזקקים לו". (במעגלי שנה ח"ג עמ' קסח)

הורים כמחנכים

• "פרו ורבו" - המשפחה. "רבה" = להתרבות. אין די בהולדת ילדים כדי שמי האדם יתרבה. הטיפול בוולדות הוא תנאי להתרבות - גם ברבים מבעלי החי; והוא הכרח גמור במין האנושי - ולו רק מבחינה פיסית גרידא. ולד האדם יאבד מיד, אם הורים לא יטפלו בו משעת לידתו, ולא ישקדו על קיומו והתפתחותו הגופנית. לא הלידה, אלא הטיפול הוא הגורם האמיתי של התרבות האדם. אולם, "רבה" כולל למעלה מזה. חובת ההורים להתרבות בבניהם: הם יקומו בדמות בניהם; והבנים יהיו דומים להוריהם - לא רק מבחינה גופנית, אלא מבחינה רוחנית ומוסרית. על ההורים לשתול ולפתח בבניהם את מיטב כוחותיהם הרוחניים והמוסריים; קיצורו של דבר: עליהם לעצב ולחנך את בניהם מבחינה רוחנית ומוסרית. רק אז יקומו ההורים בדמות בניהם ויקיימו את מצות "רבו"... "רבו" מצווה איפוא על ייסוד הבית והמשפחה, שרק בהם יצלח חינוך האדם. רק משנתקבלה מצות "רבו", ניתנה ל"פרו" חשיבותו המוסרית הנעלה, וגם מבחינה זו - הרי לידה ללא נישואין היא סם מוות לאנושות. ילד יולד שם להורים, אך אין הוא מתחנך על ידי אהבת הורים; יש לו הורים, אך אין לו בית הורים, שרק בו הוא יגדל ויהיה ל"אדם". (פירוש לבראשית א, כח)

• "רבה קשת" - "כבר בארנו למעלה לגבי "פרו ורבו", שהשורש "רבה" מורה על חינוך רוחני: ההורים "מרבים" את עצמם בבניהם רק אם הם מטביעים בבנים את חותמם הרוחני. מכאן הוראת "רבה" - לחנך ממש, ומכאן גם "תרבות", ואפילו "רבי": לא המורה העומד על גבי התלמיד, אלא ה"רב" ה"מרבה" את עצמו בתלמידו". (שם כא, כ)

• "ויאהב יצחק את עשו... ורבקה אוהבת את יעקב" - "רגשות ההורים היו חלוקים ביחס לבניהם, - אף זו עובדה שלא יכלה להשפיע לטובה. אחדות דעות ביחס לחינוך, ואהבה שווה לכל הבנים, - גם אל הלקויים במידותיהם, הזקוקים לאהבה מסורה עוד יותר מהחולים בגופם, - הם תנאי היסוד ואבני הפינה לכל חינוך". (שם כה, כח)

• "פוקד עוון אבות על בנים" - "כשאוחזין מעשה אבותיהן בידיהן" (סנהדרין כז, ב), ברם יש בידי הבנים לסור מן הדרך שראו אצל אבותיהם. מכיוון שלכולנו יש נטיות נפסדות ושגיונות בדרך החיים, הרי צריך להיות תפקידנו הראשון בחינוך

להרגיל את ילדינו שיתגברו על הנטיות הרעות שירשו מהוריהם". (יסודות החינוך ח"א עמ' עט)

• בכל שטח אחר נוהגים אנו תמיד לפי הכלל הזה, בטיפול הגופני ובנטיות הרוחניות של ילדינו: הננו מקפידים הקפדה יתירה על כך שהם לא יסבלו בגלל תכונותיהם החלשות של הוריהם, והרי לא פחות חשוב מזה גם עתידם המוסרי.... מה גרוע יותר, ילד חולה - או ילד בור ומושחת?" (שם עמ' פ)

• "כדי שאפשר יהיה להציל בנים ובנות לעתיד של רעננות הנוער (בניגוד ל"ונושנתם"), יש צורך שאנו, אבותיהם וסביהם של הדור הבא, נשמור לעצמנו את התלהבות הנעורים ברעננותה, כדי שיוכלו בני הנוער להתעלות ברוחם לאור רוחנו ומוסרנו". (שם עמ' קיח)

• "כל הדיבורים על תורה ומוסר אינם עושים רושם על הילד כמו הדוגמא החיה שהוא רואה אצל הוריו ומוריו, אם לטובה ואם לרעה. הורים תקיפים לא יצליחו לחנך לסבלנות.... וערמומיים לא יוכלו לחנך לתמימות ויושר". (שם ח"ב עמ' נו)

עצמאות

"כל דף בתולדות ישראל שבתקופת החורבן מספר לנו כי קיפחנו את מולדתנו ואת חירותנו מפני שראינו בחרות ובעצמאות המדינית את תכליתנו הנשגבה ביותר. מפני שלא ספרנו את הימים מזמן חירותנו והתנחלותנו בארץ עד לזמן מתן תורה, אלא להיפך, התורה הייתה בעינינו אמצעי לחירות ועצמאות. במקום שהחירות והעצמאות ישמשו לנו אמצעי לחיזוק שמירת התורה והמצוות, כפי שאמונתנו דורשת מאיתנו, הרי הערכנו את התורה רק כאמצעי לשמור על ידה את חירותנו ועצמאותנו, כמנהג הגויים. ואילו ברגע שנדמה לנו כי נוכל לשמור על חירותנו ועצמאותנו באמצעים אחרים, שהוכיחו את יעילותם אצל עמים אחרים, מיד זנחנו את התורה כמשהו שעבר עליו הכלח, ומכרנו אותה במחיר חרות ועצמאות". (במעגלי שנה ח"ג עמ' קצח)

פיוטים

"...מכל הנ"ל מוכח בצורה שאינה ניתנת לערעור, שמנהג הפיוטים והיוצרות לא נכנס לאוצר תפילותינו שלא כדת תורה, ושאינן מערערים עליו גדולים מבין הפוסקים החשובים והמקובלים ביותר, ושהוא אינו מנהג שיש צורך ליישבו, שאפילו אז היינו חייבים לקיימו ללא שינוי כנ"ל. ולא זו בלבד, אלא אדרבה, מנהג זה מיוסד על משענת חזקה ביותר של הלכה, ומקורו בגדולי ישראל הנמנים בין גדולי הפוסקים. ואם כן הוא מנהג מוסמך, אשר רק מנהגים אחרים מעטים מגיעים לקרסוליו מבחינת תוקפם וחיובם, ומעטים עוד יותר הם אלו שעולים עליו, והמבטלים אותו מכחישים את העיקרים אשר עליהם נשענים כל חיי התורה והמצוות". (שמש מרפא, שו"ת, או"ח סימן ב)

פירוש על התורה: עקרונות

- "אל תירא אברס!" - אמור מעתה: לב אברהם כבר היה ירא, בטרם שמע את העידוד בדבר ה'. מה ראה אברהם להיות ירא? דברים רבים נאמרו על כך; ואכן, אפשר להעלות השערות רבות כדי לפרש את מה שלא נתפרש בכתוב. ייתכן - ויש האומרים כך - לב אברהם נקפו אחר כך: "לערוך מלחמה, להרוג בני אדם - שמא היה ביניהם צדיק?" (בראשית רבה מד, ה). אחרים אומרים: הובטח לאברהם בצאתו ממולדתו שהאנושות תיגאל בזכותו; ועתה - אחרי הניצחון הגדול - הוא נרעש ונפחד מגודל נצחוננו! למרות ההצלחה הגדולה עדיין היה רחוק ממטרתו, טרם קיים את תפקידו הגדול; והוא ירא שמא לא נמצא ראוי בעיני ה' למלא את ייעודו הראשון - לגאול את האנושות על ידי בניו; שמא אכל את זכותו בניצחוננו הגדול (על' שם). ועוד נאמרו פירושים רבים. כל זה ייתכן. ייתכן - אך מסתבר יותר, שאין צורך להפליג אל מעבר למפורש בכתוב; **והפסוק יתפרש מתוך עצמו**. (פירוש לבראשית טו, א)
- "...פתרונו של חלום מתוכו הינו התפקיד הפסיכולוגי העמוק ביותר, כדרך שביאורו של כל סמל, פירושו של כל פסוק, חייב להיות "פתרון", פירוש הדברים מתוכם. אין קץ לפירושים שאפשר להעמיס על כל סמל ופסוק. אך פירוש אחד בלבד - הפירוש הנכון - יעלה בידי זה המבקש (הוזה אומר: ה"דורש") את הפירוש מתוכו. וכדרך שבלידה האורגנית ובפיתוח הניצה ישנה נקודה פנימית שממנה תוצאות להתפתחות כולה, כן יש נקודת גרעין בכל סמל חתום, שעליה יש לעמוד, וכל השאר יתבאר מאליה... אם מניחים ביחס לחלומות, או אותות סמליים אחרים, כי השולח את החלום לנפש האדם רוצה לרמוז דבר על ידיו, הרי אופיו הסמלי של החלום חייב להיות כך שהלה יוכל לבאר אותו לעצמו; עליו להיות בהיר ושקוף. אם נכון הפתרון, הרי השומע יאמר לעצמו: גם אני הייתי מגיע לידי כך; ופתרון אחד בלבד הינו אפשרי, כפי שכבר מצאנו דבר זה רמוז במלת "פתר"... הרי נמצינו למדים היאך הקדוש ברוך הוא מדבר בתמונות וסמלים: הבא לפתור את סמליו יבקש תמיד את הביאור הפשוט והקרוב ביותר; אל יעמיס ביאור עליהם **אלא יפתור אותם מתוכם**; רק אז רשאי הוא להאמין "כי טוב פתר", כי קלע לאמת, אם הביאור קרוב אל הדבר הצריך ביאור, עד שהכל רואים: רק זה הפתרון, והוא כמעט מבואר בתוכו". (שם מה, טז)
- "שני גוים וגו' ושני לאמים" וגו' - תורת ההקבלה "וכפל הענין" וכו' - שיטת פירוש נוחה היא, אך נראה בעינינו כי אין היא הולמת גם דיבור רציני של אדם, קל וחומר שאין היא ראויה לדבר אלוהים. רק שיכורים - ואולי ילדים - ילהגו ללא מחשבה כפל עניין במילים שונות..." (שם כה, כג)
- "על אודות האשה הכושית אשר לקח": "...נותר עתה רק לפרש את המלים "האשה הכושית אשר לקח" על פי משמעותן שאיננה מוטלת בספק, וכאן נעז להביע סברה שאיננה נראית לנו בלתי אפשרית. הביטוי "לקיחת אשה כושית" איננו אלא כינוי ל"נישואין בלי חיי אישות". לשון "כושי" מצוי עוד פעמים אחדות במשמעות

טיפוסית. ב"היהפוך כושי עורו" (ירמיה יג, כג) הוא מציין את האדם השחור דרך כלל. ב"הלוא כבני כשיים אתם לי" (עמוס ט, ז) הוא מציין את השפל בעמים: "אפילו הייתם כושים - הלא אתם שלי!" ב"שגיון לדוד אשר שר לה' על דברי כוש בן ימיני" (תהלים ז, א) הוא מציין את כל עומק הניגוד שבין מעשי שאול לבין מה שראוי לצפות לו מבן שבט יהודי, אותה השחתה מוסרית דומה להשחתה הפיסיולוגית שבהיוולד כושי לשבט יהודי. ושמה ניתן לומר כעין זה גם כאן: חיי אישות עם כושית נחשבים מנוגדים לטבע, דבר שאין הדעת סובלתו; ולפיכך מי שנשא אשה, ואף על פי כן היה פרוש ממנה, אמרו עליו ש"נשא אשה כושית". אין בידינו לומר דברים אלה אלא בדרך השערה; אך נראה לנו שלא הנחנו כאן הנחה בלתי סבירה, ואם קלענו לאמת, **כבר נתבאר הפסוק שלנו על פי פשוטו**. (פירוש לבמדבר יב, א)

• "נעיין בהלכות האמורות כאן ביחס לפרה אדומה וטומאת מת, וננסה לעמוד על הרעיונות הבאים בהם לידי ביטוי. נראה שעלינו לדון תחילה במושג שהתורה עצמה כוללת בו את כל מצות פרה אדומה: הוא מושג ה"חטאת" המאפיין מצוה זו, והלכותיה תלויות בו". (שם יט, כב)

• "תחום לימוד ההלכה מבוסס כולו על קבלה ומסורת שבידינו. סברות של יחידים על אודות המשמעות והטעם של איזו מצוה שהיא - אינן יכולות לגרור אחריהן תוצאה כלשהי, ומשום כך ניתנה רשות בלתי מסויגת לכל אחד לחקור ולהעלות את סברותיו לפי הלך רוחו. מכאן שיש בידינו מגוון רב ביותר של דעות גדולי חכמינו ומסקנותיהם מדורי דורות. אף על פי כן, החוקר הזהיר יבקש את טעמי המצוות כשהוא מודרך על ידי גופי המצוות והלכותיהן. בטרם ייגש אל מחקר הטעמים של מצוה זו או אחרת ירכוש ידיעה מקיפה של המצוה על כל פרטיה מתוך תחום ה"שמעתיא", ויתווה את הנמקת סברתו רק באופן שזו תתיישב עם תוכן המצוה, שהרי על כורחך כל דעה על מצוה שאינה עולה בקנה אחד עם תוכן המצוה עצמה אין לה קיום". (הקדמה למהדורה הראשונה של "חורב")

תורה

• "בזמן שהתורה ניתנה, עוד לא הייתה חברה אנושית ההולמת אותה... התורה ירדה לארץ כעין הברק, כשהיא בודדה לנפשה, והיה עליה לכבוש לעצמה עם אחד, ובאמצעות העם הזה לכבוש אחר כך את כל עמי התבל, כדי לכונן את ממלכת ה'". (יסודות החינוך ח"ב עמ' רב)

• "ששת אלפים שנה הוי עלמא, שני אלפים תוהו (עד אברהם אבינו) שני אלפים תורה (עד דור ראשון של אמוראים) ושני אלפים ימות המשיח". הוי אומר: עד אברהם אבינו לא היה בכלל מה שמכנים "היסטוריה", אחר כך התחולל מאבק התורה בישראל, ולבסוף - מאבקם של התורה וישראל באומות העולם. כך ראו חז"ל את השתלשלות תולדות האנושות". (שם)

• "...קודם שנפתח את ספר תורתנו נשקול נא בדעתנו כיצד נקרא בו. לא לשם

חקירות בלשניות ואנטיקוואריות (ככתבים עתיקים)... לא מתוך ציפיה לגילוי סודות שלמעלה מן הטבע – קרוא נקרא בו כיהודים, כלומר כבספר שנתן לנו מאת השם כדי להכיר מתוכו את עצמנו, מה אנו בהווייתנו עלי אדמות ומה ראוי לנו להיות. כתורה, כהדרכה וכתוכחת מישרים לנו בעולמו של הקב"ה ובאנושות, כיוצר חיים בקרבנו פנימה. הן רוצים אנו להכיר את היהדות, לכן חייבים אנו לשקע עצמנו בה, ולשאול את נפשנו מה יהיה משפט האנשים אשר יראו בתוכנו של אותו ספר יסוד חיים וחוקתם שנתגלו להם מאת השם, ואשר כיהודים ישאפו אף להכיר את המצוות, כלומר לבסס את תוכנן והיקפן על פי התורה המסורה והכתובה". (אגרות צפון, איגרת ב)

• "תכליתה של התורה היא לכוונן את ממלכת החיים עלי אדמות, לנצח את העבדות, את הארעיות החולפת ואת המוות, ולהחזיר לאנושות את החרות האמיתית את האושר האמיתי ואת החיים הנצחיים". (במעגלי שנה ח"ג עמ' רנה)

• "מי שקובע לו את דרך חייו לפי נטיותיו ומאווייו בבחורו לו רק את המצוות שאינן מפריעות לתענוגותיו ושאיפותיו החומריות – הרי הוא מורד בה' והולך עמו "קרי". בתור בני התורה שניתנה מן השמים, חייבים אנו לקבל את כולה, שכן "יידבר אלוקים את כל הדברים האלה". עלינו להסתפק במילוי שאיפות נטיות ומאוויים שאינם מנוגדים לתורה". (שם עמ' רסח)

• "...ולמדנו מכאן (מדין מת מצוה) את המעלה היתירה של מצות גמילות חסד כלפי מת עזוב בלתי מוכר. והרי זה קו אופייני של תורת החיים היהודית, ללמדנו שמטרת המטרות של התורה הזאת – לחנך את האדם להיות אדם. (פירוש לויקרא כא, א)

• "התורה משמשת לנו קנה מידה ואבן בוחן להבדיל ולהבחין בין אמת ושקר, בין טהור לטמא, בין צדק ועוול, בין אפילה לאורה. על פיה יודעים אנו לשפוט הכל במישרים, וכך נדע לחיות את חיינו וללכת בדרכנו ללא גאוות סרק, ללא דיכוי בני אדם וללא האלהת בני אדם, ללא הערכה עצמית מופרזת וללא השפלה עצמית יתר על המידה, ללא פחד ומורד לב, ללא תאוות ויצרים פרועים, אלא בכובד ראש וישוב הדעת, כשאנו מוכנים לקבל באהבה את כל אשר יבוא עלינו, כי דרכנו סלולה, השקפתנו ברורה ומגובשת, ועמידתנו יציבה ואיתנה". (במעגלי שנה ח"ג עמ' רצב)

• "דרכנו ההיסטורית, אשר הלכנו במשך הדורות, חלשים כמות שהיינו, כשאינן בידינו אלא התורה הזאת, עדות נאמנה היא לעדי-עד כי משה אמת ותורתו אמת" (פירוש לשמות ד, א)

• "החוק האלוקי הוא המלבוש החגיגי אותו עוטה עם ישראל, בגלימה זו רקומים כל סודות רוס-מעלתו ושגב חייו". (מעגלי שנה ח"ב עמ' קל)

• "בדי הארון מסמלים את הייעוד ואת התפקיד: לשאת את הארון ואת תוכנו, בשעת הצורך, גם מעבר לגבולות מקום עמידתם הנוכחית. והמצוה שלעולם לא יסורו הבדים מן הארון קבעה מראש לכל הדורות את דבר האמת, שהתורה הזאת ותועדתה אינן תקועות באדמה שעליה עמדו בשעתם הקודש והמקדש. נוכחותם

התמידית של הבדים מעידה על כך, שתורת ה' אינה קשורה וזקוקה לשום מקום מיוחד, ודבר זה בולט בחריפות יתירה בניגוד שבין הארון לבין שאר כלי המקדש, ובייחוד השולחן והמנורה שאין להם בדים קבועים. מאליו עולה כאן הרעיון: שולחן ישראל ומנורת ישראל - מלוא חייו הגשמיים ופריחת חייו הרוחניים - קשורים באדמת ארץ הקודש; תורת ישראל - שאני". (פירוש לשמות כה, יב)

• "שלא ברכו בתורה תחילה" (נדרים פא, א) - חכמינו שמו את הדגש על המילה "תחילה", ובמשפט קצר זה אמרו לנו הרבה. אמנם עסקו ישראל בתורה, השתדלו להבינה וידעו להעריך את הטובה שבה, וגם ברכו את ה' על כך, אבל לא ברכו בתורה תחילה. התורה הייתה להם אוצר בין שאר כל האוצרות, עניין בין שאר עניינים שעוסקים בהם. התורה הייתה גם היא תפקיד שיש למלאו... התורה לא הייתה בראש כל דאגתם והם לא ראו בה את תפקידם העליון. הם לא הקפידו על כך שכל נתיב וכל נטייה בחיים יובילו אותם לתורה תחילה, שבכל צעד ושעל יפגשו את התורה תחילה"... (במעגלי שנה ח"ד עמ' נט)

• "דעה כוזבת היא, כי התורה דורשת מלומדיה להתנזר מן החיים, להתרחק מן המציאות החיה והתוססת, ולרחף בעולם מופשט של רעיונות מעורפלים. האמת היא, כי נושא לימוד התורה הוא מציאות חיה, רעננה ותוססת, ורק ההתעסקות בתורה מבטיחה להגיע לדרגה גבוהה ביותר של הכרה אמיתית, שאין לה ביטוי קולע יותר מאשר המילים שנאמרו על אבותינו בשעה שקיבלו את התורה על הר סיני: "וכל העם רואים את הקולות - רואין ושומעין הנראה והנשמע" (מכילתא שמות, פרשה ט), דהיינו: רואים את הנשמע ושומעים את הנראה. אבותינו ראו את אשר הינו והבינו את אשר ראו..." (שם עמ' קלז)

נספח: מתוך ה"מילון"

- "מרמה": "רמה", הוראת היסוד: לזרוק. הרוצה לזרוק חפץ, חייב להחזיק בו ולהניח אותו על כף ידו; רק אחרי ההנחה - תבוא העקירה והזריקה. אף הרמאי כן. הוא יכול לרמות רק את מי שנמסר לידי, את מי שנתן בו אמון. רק בכוח האמון הוא יכול לבצע את זממו". (פירוש לבראשית כט, כה)
- "נגע": "נראה בהחלט ש"נגע" אינו מציין מצב רגיל של מחלה, אלא "נגע" הוא מחלה הבאה כתוצאה מגזירה אלוקית מיוחדת. מי שנפגע על ידי נגע הוא "נגוע" - מילולית: אצבע אלוקים נגעה בו". (פירוש לויקרא יג, ב)
- "נופש": "וינפש" - "נפש" מורה על ייחודה של האישיות, על ישותו האישית של הפרט, מכאן משמעו של "הַנְּפֵשׁ": להתכנס בתוך אישיות עצמו, היפוכה של פעילות המכוונת כלפי חוץ. מכאן משמעו גם: לנוח ולפוש לאחר מאמץ, מילולית: לשוב אל עצמו. (פירוש לשמות לא, יז)
- "נזיד": "ויזד יעקב נזיד" - להכין דבר זמן רב, ולהבשיל אותו כליל. מכאן "זדון": מעשה שנעשה ברצון ובמחשבה תחילה. (פירוש לבראשית כה, כט)